

Микола Горбатюк

ЛИСТИ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО ДО МИКОЛИ АРКАСА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОЇ І МИКОЛАЇВСЬКОЇ «ПРОСВІТ»

Вперше публікуються листи Андрія Ніковського до Миколи Аркаса, які є важливим джерелом до вивчення діяльності Одеської та Миколаївської «Просвіти» та історії національного і культурно-просвітнього руху в Південній Україні у 1906–1908 рр.

Ключові слова: Андрій Ніковський, Микола Аркас, Одеська «Просвіта», Миколаївська «Просвіта», національний рух, епістолярій.

Впервые публикуются письма Андрея Никовского к Николаю Аркасу, являющиеся важным источником для изучения деятельности Одесской и Николаевской «Просвита» и истории национального и культурно-просветительского движения в Южной Украине в 1906–1908 гг.

Ключевые слова: Андрей Никовский, Николай Аркас, Одесская «Просвита», Николаевская «Просвита», национальное движение, эпистолярій.

In the article for the first time are presented the letters of Andrij Nickovs'kiy to Mykola Arkas, being an important historical source to study the activity of «Prosvita» in Odessa and Mykolaiv as well as to investigate the history of national and cultural-educational movement in Southern Ukraine in 1906–1908.

Key words: Andrij Nickovs'kiy, Mykola Arkas, «Prosvita» in Odessa, «Prosvita» in Mykolaiv, national movement, correspondence.

Під час революції 1905–1907 рр. зросла активність діячів національного спрямування в багатьох куточках Російської імперії. Особливістю цього процесу в Україні було те, що вони гуртувалися здебільшого навколо культурно-просвітніх товариств – «Просвіт», що виникали у великих містах – Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Кам'янці-Подільському тощо. Популярність цих організацій зумовлювалась тим, що вони були одним із небагатьох осередків пропаганди українських визвольних ідей і легальним містком, через який підтримувався зв'язок національно свідомої інтелігенції з народними масами. Діяльність «Просвіт» приваблювала представників різних кіл громадськості, особливо українську молодь, яка шукала можливості виявити і реалізувати свої патріотичні почуття. Представником останньої був Андрій Ніковський – у майбутньому активний учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., відомий український політик, дипломат, мовознавець, публіцист.

Свою «кар'єру» громадсько-політичного, культурно-просвітнього діяча і літературного критика А. Ніковський розпочав в Одеській «Просвіті». Саме завдяки праці в цьому товаристві (був членом його віділу (ради) і бібліотекарем) він отримав можливість познайомитись із деякими діячами українського національного руху (Є. Чикаленком, С. Єфремовим, В. Винниченком) і розпочати з ними листування.

© Микола Горбатюк, 2011

Одним із таких кореспондентів А. Ніковського був Микола Аркас – український громадський діяч, історик і композитор, який найбільше відомий співвітчизникам завдяки своїм творам – опері «Катерина» й «Історії України-Руси» та участі в роботі Миколаївської «Просвіти».

Листування обох діячів неодноразово було предметом наукових досліджень. Зокрема, за останні два десятиліття видано листи А. Ніковського до В. Прокоповича¹, С. Петлюри², Є. Чикаленка³. Також опубліковано листування М. Аркаса з Б. Грінченком, В. Степаненком, Є. Чикаленком⁴, М. Грушевським⁵, В. Доманицьким⁶; його епістолярну спадщину використано чи охарактеризовано у дослідженнях В. Жадька⁷, В. Шкварця⁸, В. Гриценка⁹ та ін. Слід зауважити, що цитати з листів А. Ніковського до М. Аркаса, що публікуються нижче, використав В. Сарбей у передмові до перевидання «Історії України-Руси», здійсненого в Одесі у 1994 р.¹⁰ Про ці ж листи згадали у своїх дослідженнях В. Андріяш¹¹ та О. Лисенко¹².

Поява «Просвіт» у Наддніпрянській Україні була наслідком революційних подій 1905–1907 рр. в Росії. Кожне товариство «Просвіта» в процесі своєї діяльності набувало специфічних, притаманних тільки йому рис. Візитною карткою Київської «Просвіти», наприклад, була видавнича діяльність, Катеринославської – активне заснування філій у повітових містечках і навколишніх селах. Спільними рисами для Одеського і Миколаївського товариств було зосередження на лекційній діяльності та влаштуванні драматичних вистав і літературно-музичних вечорів.

Товариство «Просвіта» в Одесі створено 30 жовтня 1905 р. на зборах Одеської громади. Серед його засновників були М. Комаров, С. Шелухін, Т. Климович, І. Липа, І. Луценко та ін. Воно розміщувалося в центрі Одеси по вулиці Софійській, 30, де займало весь другий поверх будинку (8 кімнат). За час свого існування товариство влаштувало декілька сотень лекцій, понад сотню вистав і літературно-музичних вечорів. Ним було відкрито бібліотеку, книгарню, читальню, книжковий склад, кіоск, історичний музей, створено хор, організовано бюро юридичної допомоги найбіднішому населенню міста. Одеські просвітяни заснували видавничий фонд, на кошти якого видали декілька книг, а от спроба відкрити українську школу закінчилась невдачею¹³.

Урочисте відкриття Миколаївської «Просвіти» відбулося 26 лютого 1907 р. Її члени, читаючи лекції та реферати на літературні, історичні, фольклорні, медичні теми, намагалися підняти загальний рівень освіченості населення півдня України. Під егідою цього товариства на кошти М. Аркаса була збудована і утримувалась початкова школа у селі Христофорівка (тепер Баштанського району Миколаївської області)¹⁴.

Коли точно познайомилися А. Ніковський і М. Аркас, невідомо. Очевидно це сталося наприкінці жовтня – на початку листопада 1906 р. під час перебування останнього в Одесі (про цей візит згадано у листі від 24 листопада 1906 р., № 1). Опосередкованими доказами того, що така зустріч могла мати місце, є географічна близькість Одеси і Миколаєва, а також тісна співпраця між «Просвітами» обох міст. Однозначно можна

стверджувати, що це листування зав'язалося завдяки справам цих товариств, а тому зміст листів здебільшого стосувався їхньої діяльності.

Нижче подаємо п'ять ще не опублікованих листів А. Ніковського до М. Аркаса, які містять важливу інформацію про діяльність Одеської і Миколаївської «Просвіти» та про культурно-просвітній рух на півдні України у 1906–1908 рр. загалом. Їх автор найчастіше позиціонував себе як бібліотекар Одеської «Просвіти», і як її посадова особа висловлював різні пропозиції, наприклад, просив М. Аркаса надати книги для просвітянської бібліотеки, обговорював з ним питання розповсюдження україномовних видань тощо.

Зі змісту листів видно, що обидва діячі основне завдання своєї діяльності вбачали в ознайомленні якнайширших кіл громадськості з українськими традиціями, історією та культурою. Для прикладу М. Аркас упродовж 1907–1908 рр. прочитав у Миколаївській «Просвіті» 14 лекцій з історії України, в яких розповідав як про історичні події, так і про визначних українських діячів – Б. Хмельницького, І. Котляревського, М. Заньковецьку та ін.¹⁵ У свою чергу А. Ніковський був одним із найактивніших лекторів Одеської «Просвіти», на її засіданнях він виголосив щонайменше 12 доповідей.

Листи засвідчили, що А. Ніковський висловлювався за необхідність широкої співпраці між «Просвітами», вироблення механізму ефективного обміну інформацією між ними. Він повідомляв М. Аркасу про заходи, організовані Одеською «Просвітою», про її фінансові справи, причини зростання популярності товариства тощо.

Значну увагу в листуванні приділено обговоренню «Історії України-Русі» М. Аркаса. А. Ніковський висловлював своє захоплення працею автора, оцінював її місце серед інших подібних праць.

Подані нижче листи виявлено у Державному архіві Миколаївської області у двох фондах: «Українське товариство “Просвіта”, м. Миколаїв» (ф. 206., оп. 1, спр. 6.); «Аркас Микола Миколайович (1852–1909) – український композитор, голова Миколаївського товариства “Просвіта”. 1891–1909, 1912» (ф. 468., оп. 1, спр. 14). В останній із вказаних справ листи систематизовано в хронологічній послідовності. Очевидно це лише частина листів А. Ніковського, які збереглися серед документів М. Аркаса. Усі вони є автографами, їх написано середнім, добре розбірливим почерком. Тон листів – довірливий, майже приятельський. Лист від 15 березня 1907 р. хоч і написаний рукою А. Ніковського, але має характер офіційного звернення Одеської «Просвіти» до Миколаївської і підписаний ним як секретарем товариства і М. Комаровим як його головою.

Тексти публікуємо без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. Розділові знаки проставлено таким чином, що вони не змінюють думку автора. Місце і час написання листів визначено за авторським датуванням. Вказівку упорядника на це подано над авторським текстом праворуч. Місце написання листа, якщо воно було встановлено за змістом, подано у квадратних дужках. Публікація супроводжується коментарями, в яких пояснено терміни,

історичні події, а також ідентифіковано згадувані у листах персоналії та організації.

¹ *Горбатюк М.* Польсько-українські відносини після підписання Ризького мирного договору у листуванні А. Ніковського з В. Прокоповичем (квітень–липень 1921 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип. 14. – С. 231–261.

² *Горбатюк М.* Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921) // Пам'ятки: археогр. щорічник / редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2010. – Т. 11. – С. 68–101.

³ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – 448 с.

⁴ *Ульяновський В. І.* «Здається, усьому б допоміг...» (Маловідомі листи Миколи Аркаса) // Архіви України. – 1993. – № 1/3. – С. 45–54; *Старовойтенко І.* Листи Миколи Аркаса до видавця щоденної української газети «Рада» Євгена Чикаленка // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса: Паллада, 2007. – Вип. 1. – С. 261–274.

⁵ *Ульяновський В.* Микола Аркас, «Історія України-Руси» і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: іст. зб. – К., 1996. – С. 161–220.

⁶ *Старовойтенко І.* «Історія України-Руси» М. Аркаса у листах автора до В. Доманицького // Архіви України. – К., 2006. – Вип. 1/6. – С. 125–140.

⁷ *Жадько В.* Грек із душею українця. – К., 2003. – 347 с.

⁸ *Шкварець В. П.* Епістолярний спадок М. М. Аркаса // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави: зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю від дня народження М. М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією «Аркасівського року на Миколаївщині», 5 річниці Миколаїв. навч.-наук. центру Одес. нац. ун-ту ім. М. І. Мечникова. – Миколаїв; Одеса, 2002. – Т. 1. – С. 10–20; *Він же.* Микола Миколайович Аркас: життя, творчість, діяльність. – Миколаїв; Одеса, 2002. – 254 с.

⁹ *Гриценко В. П.* Епістолярний спадок М. Аркаса як джерело вивчення його громадської діяльності // Наукові записки: зб. наук. ст. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 59. – С. 194–200.

¹⁰ *Сарбей В. Г.* Микола Аркас і його «Історія України-Русі» // Аркас М. М. Історія України-Русі / вступ. ст. і комент. В. Г. Сарбея. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 5–45.

¹¹ *Андріяш В. І.* Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М. М. Аркаса // Наукові праці. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – Т. 12: Політичні науки. – С. 40–42.

¹² *Лисенко О. В.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 24 с.

¹³ *Белоусенко О.* Гибель «Просвіт» // Украинская жизнь. – М., 1912. – № 1. – С. 33–34; Нарис історії «Просвіти» / ред. І. Мельник. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – С. 64–65; *Самойлов Ф. О., Скрипник М. О., Яреценко О. Т.* Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – С. 89–97.

¹⁴ *Кульчицька О. В.* Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку XX ст. // Наукові праці: наук.-метод. журн. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115, вип. 102: Історія. – С. 21.

¹⁵ Там само.

ЛИСТИ А. НІКОВСЬКОГО ДО М. АРКАСА

№ 1

24 листопада 1906 р., м. Одеса

Глибоко шановний Микола Миколаєвичу!

Вашу посилку одержано було скоро після Вашого від'їзду з Одеси. Хотів був сповістити Вас тоді-ще, але-ж у нас почались такі клопоти з Загальними Зборами, що не було вільної хвилини. Загальні Збори підновили наш Виділ, якому не стачало до 10-ти членів трьох чоловіка¹. Обібрано проф. Бондаренка², А. Г. Панченка³ (юрист) і мене. Председателем – М. Ф. Комаря⁴, а тов. голови С. П. Шелухіна⁵. Як бібліотекар «Просвіти»⁶ од імени Товариства складаю Вам велику подяку за Ваш дар в книгозбірню «Просвіти».

Вашу «Катерину»⁷ я давав грати багатьом знайомим, яким вона дуже подобається. Дав своїм товаришам і знайомій співачці розучить де-які дуети з «Катерини». Завтра читаю реферат про галицького письменника В. Стефаніка⁸.

Простіть, шановний Микола Миколайович, що відважуся Вас просити одну з Ваших музичних річей на пам'ять. Мені це буде особливо дорого, що я буду мати чудову музичну річ від автора, про якого у мене лишилися найкращі спогади.

З глибокою пошаною

Ан[дрій] Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 1–2. Рукопис. Оригінал.

№ 2

15 березня 1907 р., м. Одеса

Українському Товариству «Просвіта» в Миколаїві.

Одеська «Просвіта», щиро вітаючи заснування «Просвіти» у Миколаїві⁹, цілком приєднується до думки, вказаної в листі Ради Миколаївської «Просвіти», про єднання на полі просвіти і добробуту нашого рідного краю, бо тільки спільними силами можна боротися з тяжкими обставинами, серед яких доводиться нам працювати. Виділ Одеської Просвіти з великою охотою одгукнеться на всяке запитання Миколаївської «Просвіти» і вважає своїм обов'язком виконати по змозі всяке її доручення, бажаючи Миколаївській «Просвіті» якомога ширшого і кращого розвитку її діяльності на рідній ниві. При сім Виділ має честь оповістити, що вже друкується одчот про діяльність Одеської «Просвіти» в минулому 1906 році¹⁰, котрий незабаром має вийти і зараз-же буде висланий шановній Раді Миколаївської «Просвіти».

Голова
Секретарь

*М. Комарь
А. Ніковський*

Держархів Миколаївської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 61. Рукопис. Оригінал.

№ 3

8 липня 1907 р., [м. Одеса]

Вельмишановний Миколо Миколаєвичу!

Вибачте, що давненько до Вас не писав – коли ж узявся пильно за університетську науку¹¹ та в «Просвіті» відчитав 3 реферати¹². Справи у нас, за маленькими винятками, йдуть нормально, адміністрація утискує не дуже, студентська молодь більш і більш іде в «Просвіту» не тільки танцювати¹³. З грошима трохи скрутненько, але житити можна. Гарно те, що «Просвіта» захоплює що разу більший і новий гурт громадянства, що люде нас бачуть і знають – і з повагою ставляться до «Просвіти».

Почув, що вийшла Ваша історія¹⁴ і пропонував Виділові виписати прямо від Вас. (Ви колись мені писали, щоб виписувати од Вас). По-становлено, просити Вас вислати на комісію 10 пр[имірників] по 3 карб[ованці] і 25 пр[имірників] по 1 р. 50 к.*, зазначивши, скільки можете дати нашій книгарні опусту. Чим скоріше буде вислано, тим краще, бо чекають книжки з нетерплячкою. Та й Ви самі добре знаєте, яка велика потреба у нас в докладній і разом з тим популярній історії України.

Ще маю Вас просити, вже jako бібліотекарь. Збираю пожертви на бібліотечний фонд та щось туго йдуть пожертви, а нових книжок треба. Отже, чи не була б Ваша ласка пожертвувать в нашу книгозбірню Вашу історію, зробивши на ній напис власноручний, бо це робить честь бібліотеці й важливо для історії нашого діла.

Вибачте вже мені, дорогий Миколо Миколаєвичу, за мою напосидливість, але я звертаюся до Вас, пам'ятаючи Ваше добре відношення до нашої «Просвіти».

Бажаю Вам всього найкращого і щиро стискую Вашу руку

Ан[дрій] Ніковський

*Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 3–4. Рукопис.
Оригінал.*

№ 4

27 серпня 1907 р., м. Одеса

Глибоко шановний Миколо Миколаєвичу!

Ви вже мені вибачте, що так довго нічого не писав. Зараз тільки приїхав з села¹⁵. Колись ви запитували мене про прийом жидів у Т[оварист]во. На зборах Виділа нашого я говорив про це і всі висловились за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження. Досі Виділ так і поводить ся що до цього. Членів-жидів у нас записано чоловіка 10 – переважно студентів.

Діяльність розпочнем 15 вересня. Трохи підправили нашу оселю.

* Підкреслення зроблено в оригіналі документа.

В квітні я послав 100 пр[имірників] нашої брошури «Запорозьські вольності»¹⁶ для розповсюдження в Миколаївській «Просвіті». Будь-ласка, сповістіть нас, як іде продаж цієї брошури.

Ще одна справа – у нас на складі видання «Український Учитель»¹⁷. Чи не послати Вам чого? Напр[иклад] «ГраMATка»¹⁸ за 5 коп. Її слід пустити на село для того, щоб «витіснити “Золотую Азбуку”»¹⁹, як кажуть видавці «ГраMATки».

Може знаєте кого такого, що часто їздить до Одеси, то можна-б доручить перевозити ці пакунки, щоб пересилка коштувала мало. Взагалі треба ще якихось способів до постійних зносин між нашими «Просвітами». Поки можна сповіщати одне другого, напр[иклад], про важні постанови Ради Т[оварист]ва, програми концертів, теми рефератів і т[ак]е інше.

Було-б гарно, коли Ви згожуетесь з цим, щоб Ви перший подали голос в цій справі офіційно. Мені важкувато порушити таки досить непорушний Виділ наш. А єднання між Просвітами повинно бути, повна свідомість про діяльність других т[оварист]в, повсякчасні зносини. А всепросвітанський з'їзд, розмеження праці і т[ак] д[алі]? В цих питаннях хоч-би наші Просвіти погодилися та взяли на себе ініціативу.

Бо вся справа українська йде не так інтенсивно, як може йти, як бажано, що[б] йшла.

З щирим серцем стискую руку старшого товариша

Ан[дрій] Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 5–6. Рукопис. Оригінал.

№ 5

6 січня 1908 р., м. Одеса

Глибоко-шановний Миколо Миколаєвичу!

Од всього серця Вас дякую за Ваш дорогий для мене дарунок. Одержав його на другий день Нового року і це було мені найкращою й радісною новиною на цей рік.

Дякую також Вас за пожертву в нашу книгозбірню, яко бібліотекар «Просвіти», і довожу до Вашої відомости, що «Історію»²⁰ занесено в одділ I під № 278.

Історії Вашої поки ще не читав, і передам Вам тільки мої вражіння. А коли прочитаю та почую, що кажуть про неї – тоді може докладніше напишу.

Коли я передивився книгу, то побачив, що автором зроблено все, щоб зміст книги легко й хутко і надовго западав в голову читачеві – це й ілюстрації і, особливо, помітки на полях, котрі мають уявляти з себе конспект.

Таким побитом, додавши те, що написано популярно й пристосовано до середнього читача, можна гадати, що «Історія» буде корисною для гімназій, для учителів народніх шкіл, а поки що для кожного українця. Бо ж зараз ми такої історії не маємо.

Візьміть Грушевського²¹ – велику в п'яти томах²² – до неї бояться підходити. «Очерк истории укр[аинского] народа»²³ мав заграти де-яку роллю, коли ж написано дуже важко і це одбиває охоту до читання. На що Вам краще: за весь час існування Одеської «Просвіти» її продано було всього 5 пр[имірників]!

З історією Єфименкової²⁴ (вид[авництва] «Брокгауз і Єфрон») – ще гірше.

Отак тільки переглянувши Вашу книгу і, зауваживши що написано її мовою українською, я привітав її, як з'явище великої ваги – це учебник для майбутніх гімназій, це підручник для учителів майбутньої нижчої школи, а зараз – це книга, якої недоставало, як[а] дуже потрібна. Вона будитиме свідомість у людей і підміцнятиме вже свідомих інтелігентів і робітників.

Це вклад у сучасну справу українську ще більший в значній мірі, ніж коштовна «Катерина».

Я уявляю собі, скільки праці Вам, не спеці[а]лісту, довелося покласти і в «Історію», і в «Катерину».

Це гарні посіви на рідну ниву і свідчать вони про велике кохання до дорогої української справи.

Щира моя Вам подяка і пошана, дорогий Миколо Миколаєвичу!

Андрій Ніковський

Держархів Миколаївської обл., ф. 468, оп. 1, спр. 14, арк. 7–8 зв. Рукопис. Оригінал.

¹ Перші загальні збори Одеської «Просвіти», які сформували початковий склад виділу (ради) товариства, відбулися 27 грудня 1905 р. у приміщенні гімназії А. П. Ровнякова на вул. Пушкінській, буд. 18. Головою товариства було обрано І. Луценка, його заступником – С. Шелухіна, до складу виділу (ради) також увійшли – Ф. Гаврило, Н. Клименко, А. Ковальчук, М. Комаров, І. Липа, Д. Сигаревич, О. Фісак та О. Фісун (Держархів Одеської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 3221-а, арк. 4). Відповідно до § 11 Статуту товариства: «Виділ товариства складається з 10 членів, яких вибирають Загальні Збори на 2 роки. Окрім того Загальними Зборами вибирається щороку ще 3 кандидати на членів виділу, щоб заступати тих, які вийдуть із Виділу до строку, на який вони обрані». Очевидно, саме про ці вибори і пише А. Ніковський.

² *Бондаренко Іван Михайлович* (1873–1911) – український історик, педагог і культурно-просвітній діяч. Навчався в Азовській прогімназії, Ніжинській гімназії та на фізико-математичному факультеті Московського університету (1892–1896), де очолював малоросійське земляцтво. Навесні 1896 р. був виключений з університету за участь у студентських заворушеннях. Із 1896 р. служив у Кременчуцькому земстві. У 1900–1904 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету (під керівництвом Є. Щепкіна досліджував історію середньовічної Англії; у 1903 р. за дипломну роботу отримав від факультету золоту медаль). На початку 1906 р. за поданням Є. Щепкіна був залишений на кафедрі загальної історії Новоросійського університету. Був головою Одеської української студентської громади (1903), одним із засновників одеської «Просвіти» (1905) та Одеського українського клубу (1910), членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (1907) та Українського наукового товариства у Києві (1907). У березні 1909 р. захистив дисертацію, але в університеті отримав лише поса-

ду завідувача історико-філологічного кабінету. З 1910 р. почав викладати на Одеських вищих жіночих курсах. Через невдачі у професійній діяльності та особистому житті вчинив самогубство 16 серпня 1911 р., кинувшись під потяг. Автор низки наукових та науково-популярних праць, серед них «Про Гарібальді...» (1908).

³ *Панченко Олексій Григорович* – український культурно-просвітній і громадський діяч, член міської управи Одеси, присяжний повірений. Член товариства «Просвіта» в Одесі, один із засновників і голова (1912) Українського клубу в Одесі. Сприяв розповсюдженню в Одесі газети «Рада» (Київ).

⁴ *Комаров Михайло Федорович* (1844–1913) – український громадський та культурно-просвітній діяч, літературознавець, бібліограф, перекладач, видавець. Закінчив Катеринославську гімназію та юридичний факультет Харківського університету (1867). Працював в окружному суді м. Острогозька (Воронезька губ.) та присяжним повіреним у Києві. Згодом – нотаріусом в Умані (з 1883 р.) та Одесі (з 1887 р.). Член Київської Старої та Одеської громад, один із засновників Одеської «Просвіти» та її голова (1906–1909). Автор праць історичного змісту «Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар», «Запорожець Костянтин Вира», «Оповідання про Богдана Хмельницького», укладач бібліографічних покажчиків «Покажчик нової української літератури (1798–1883)» (1883), «Тарас Шевченко в літературі и искусстве...» (1903), «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенка (1868–1903)» (1904), «Українська драматургія» (1912). Голова словникової комісії, результатом роботи якої став 4-томний «Словарь російсько-український» (виданий у Львові у 1893–1898 рр. під псевдонімом М. Уманець і А. Спілка).

⁵ *Шелухін Сергій Павлович* (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, правознавець і письменник. Навчався на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира (був студентом проф. В. Антоновича). Працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'янка-Подільського, Кишинєва. У 1902 р. переїхав в Одесу, де працював на різних посадах в місцевому окружному суді. Один із засновників та заступник голови товариства «Просвіта» в Одесі. Після лютневої революції 1917 р. – член Центральної ради та Української партії соціалістів-федералістів. У лютому–квітні 1918 р. – Генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича. У період Гетьманату – член Державного Сенату. У грудні 1918 – лютому 1919 рр. – в. о. міністра юстиції в уряді В. Чехівського. Член української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. З 1921 р. – в еміграції у Чехословаччині. Автор наукових праць з історико-правових питань.

⁶ А. Ніковський займався поповненням бібліотеки товариства та впорядкуванням книжок, куплених у вдови Л. Смоленського. На початку 1907 р. в бібліотеці «Просвіти» нараховувалося близько 1600 примірників книг, до кінця 1907 р. – 2068. На початку 1908 р. він завершив її впорядкування, розробив правила для читачів та склав систематичний каталог.

⁷ «*Катерина*» – перша українська лірична народно-побутова опера, створена М. Аркасом за поемою Т. Шевченка. Вперше опублікована у 1897 р. під криптонімом «М. А ...» (Аркас Н. Н. Катерина: Опера у 3 діях / Либретто по Т. Г. Шевченку; Склавъ Н. А. ...; Муз. Н. А. ... а. – СПб. и др., 1897. – 137 с.). Перше виконання окремих її арій відбулося 23 березня 1897 р. у Миколаєві. Прем'єра опери, поставленої «Товариством малоросійських артистів» на чолі з М. Кропивницьким відбулася 12 лютого 1899 р. в театрі «Акваріум» у Москві. У Миколаєві постановку опери вперше здійснено теж трупою М. Кропивницького 14 березня 1900 р. в театрі Шеффера.

⁸ *Стефанік Василь Семенович* (1871–1936) – український письменник, громадсько-політичний діяч, член Радикальної партії. Навчався у Снятинській міській школі, польських гімназіях у Коломиї та Дрогобичі. Був виключений з Коломийської

гімназії за участь у таємній організації «Покутська трійця». У 1892–1900 рр. навчався на медичному факультеті Краківського університету, який не закінчив. У 1903 р. взяв участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, де познайомився з Лесею Українкою, Оленою Пчілкою, М. Коцюбинським, М. Старицьким та іншими українськими діячами. У 1908–1918 рр. – депутат Австрійського парламенту від Галичини. Автор збірок новел з життя покутського села «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Моє слово» (1905), «Земля» (1926) та ін.

⁹ Товариство «Просвіта» у Миколаєві було офіційно зареєстроване у градоначальстві 16 лютого 1907 р., а 26 лютого 1907 р. відбулося його урочисте відкриття (Держархів Миколаївської обл., ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 11; Николаевская газета. – Николаев, 1907. – 27 февраля).

¹⁰ Цей звіт опубліковано у 1907 р.: Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса, 1907. – 34 с.

¹¹ У серпні 1905 р. А. Ніковський поступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Втім, українські симпатії спонукали його після першого року навчання перевестися на історико-філологічний факультет. Лист, що публікується, А. Ніковський писав у перші дні після закінчення першого курсу історико-філологічного факультету (Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 5, спр. 9495, арк. 6, 9).

¹² Автору цієї публікації вдалося віднайти інформацію про чотири реферати, які А. Ніковський виголосив в Одеській «Просвіті» за 6 місяців 1907 р., тобто до часу написання листа М. Аркасу. Зокрема, 10 лютого 1907 р. – реферат про збірку Олександра Олеся «З журбою радість обійняла» (ІР НБУВ, ф. XV, № 2024, арк. 3), 5 травня 1907 р. – «Артистична діяльність М. Садовського (з приводу 25-літнього ювілею)» (З життя «Просвіт» // Рада. – 1907. – 8 травня. – С. 3). Також у цей час А. Ніковський прочитав реферати про В. Стефаніка і В. Винниченка, про що він писав у листі до О. Кандиби, датованому липнем 1907 р. (ІР НБУВ, ф. XV, № 2022, арк. 1).

¹³ Упродовж усього періоду існування Одеської «Просвіти» її лідери домагалися переважання культурно-просвітньої функції товариства і намагалися нівелювати розважальну.

¹⁴ Йдеться про «Історію України-Русі» М. Аркаса, перше видання якої побачило світ у Петербурзі 1908 р.

¹⁵ Очевидно йдеться про село Малий Буялик Одеського повіту Херсонської губернії, де народився і виріс А. Ніковський (нині – село Свердлове, Комінтернівського району, Одеської області).

¹⁶ Йдеться про видання: *Комаров М. Ф.* Запорожські вольності / М. Комарь [псевд.]. – Одеса: Вид. т-ва «Просвіта», 1907. – 40 с. Ця брошура стала першою в запланованій просвітними серії дешевих українських видань освітнього характеру. На відміну від більшості публікацій про українське козацтво, де зазвичай розглядалися його воєнні справи, у ній розповідалося про форми землеволодіння і способи господарювання запорожців та про долю козаків після зруйнування Січі.

¹⁷ «Український учитель» – перше в підросійській Україні видавництво педагогічної літератури. Створене у 1906 р. у Полтаві за участю Г. Шерстюка (голова видавничого товариства), Панаса Мирного, М. Дмитрієва та Г. Маркевича. Основне його завдання – видання підручників для українських шкіл. Першою книжкою видавництва була «Коротка українська граматика» Г. Шерстюка (Ч. 1, Полтава, 1907). Протягом двох років його функціонування в Полтаві було надруковано 9 назв книжок. Серед них – підручники «ГраMATка» С. Черкасенка (1907), «Арифметика, або Щотниця для українських шкіл» О. Кониського (1907), низка науково-популярних видань та казок. З 1908 р. видавництво почало працювати у Києві у зв'язку з переїздом сюди Г. Шерстюка. У київський період (1908–1912) видавалися пере-

важно книги для самоосвіти та дитяча художня літератури. У цей час побачили світ понад 40 назв книг і брошур, серед яких: друга частина популярної астрономії «Про небо» С. Черкасенка (1909), брошури М. Загірньої «Який був лад в Афінійській державі» (1908), Д. Дорошенка «Білоруси і їх національне відродження» (1908), вірші Т. Шевченка, оповідання М. Коцюбинського, байки Л. Глібова, науково-популярні оповідання Г. Шерстюка, казки.

¹⁸ Йдеться про видання С. Черкасенка «Грамаатка» (Полтава, 1907), або, що менш ймовірно, про першу частину «Короткої української граматики для школи» Г. Шерстюка (Полтава, 1907. – Ч. 1. – 54 с.).

¹⁹ Мовиться про буквар Самойлова «Золотая азбука деткам подарок» – один з найпопулярніших букварів для вивчення російської мови у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: *Самойлов*. Золотая азбука деткам подарок: Содержит в себе молитвы, заповеди, краткую священную историю Ветхого и Нового завета, нравоучительные басни ... – Москва, А. Д. Сазонов, 1898. – 72 с. За період 1898–1915 рр. було здійснено 15 перевидань цього букваря. Відомий також під назвою «Азбучка золотая», оскільки такий заголовок містився на обкладинці.

²⁰ Йдеться про «Історію України-Русі» М. Аркаса.

²¹ *Грушевський Михайло Сергійович* (1876–1934) – видатний український історик, громадсько-політичний і державний діяч, публіцист, видавець. Автор ґрунтовних праць з історії України – «Історія України-Руси» (у 10 т.), «Історія української літератури» (у 5 т.), «Ілюстрована історія України».

²² Йдеться про 10-томну монографію М. Грушевського «Історія України-Руси», яка писалася з перервами впродовж 1895–1933 рр. і справила значний вплив на формування української історіографії новітнього часу. Праця містить виклад історії України від прадавніх часів до другої половини XVII ст. На час написання листа було опубліковано 5 томів монографії.

²³ Йдеться про монографію М. Грушевського «Очерк истории украинского народа», що була опублікована видавництвом «Общественная польза» (Санкт-Петербург) у 1906 р.

²⁴ *Єфименко Олександра Яківна* (1848–1918) – український і російський історик та етнограф. Народилася в с. Варзуга (нині Мурманської області) в сім'ї службовця. У 1863 р. закінчила Архангельську гімназію, вчителювала в Холмогорах (тепер село Ломоносове), де одружилася з висланцем з України етнографом та істориком П. Єфименком. У 1873 р. переїхала у Вороніж, в 1877 р. – у Чернігів, у 1879 р. – в Харків, де стала активною діячкою Історично-філологічного товариства при Харківському університеті. З 1907 р. очолювала кафедру й викладала історію України на Бестужевських вищих жіночих курсах у Петербурзі. У 1910 р. Харківський університет присудив Єфименко науковий ступінь почесного доктора історії (перша жінка в Російській імперії, яка здобула таке визнання). У 1917 р. переїхала на Харківщину (хутір Любочка), де у грудні 1918 р. трагічно загинула від рук злочинців.

²⁵ Йдеться про двотомну монографію О. Єфименко «История украинского народа», що була видана акціонерним товариством «Брокгауз-Єфрон» у Санкт-Петербурзі у 1906 р.